

ФУНКЦИИ НА СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА ЗА ФОРМИРАНЕ НА ОЦЕНЪЧНИ СПОСОБНОСТИ У ПОДРАСТВАЩИТЕ ЗА ОТКЛОНЕНИЯТА В ПОВЕДЕНИЕТО

Даниел Петров Полихронов

Софийски университет „Св. Климент Охридски“, София, България

FUNCTIONS OF CONTEMPORARY BULGARIAN LITERATURE FOR FORMATION OF EVALUATION ABILITIES IN ADOLESCENTS FOR BEHAVIORAL DEVIATIONS

Daniel Petrov Polihronov

Sofia University „St. Kliment Ohridski“, Sofia, Bulgaria

** Настоящата публикация е реализирана в рамките на проект „Функции на съвременната българска литература за формиране на оценъчни способности у подрастващите за отклоненията в поведението“, финансиран от Национална програма „Млади учени и постдокторанти“ 2021 г. на Министерство на образованието и науката (<https://www.mon.bg/bg/100542>), Факултет по педагогика на СУ „Св. Кл. Охридски“*

Abstract: The works of art are a reflection of real life, but naturally refracted through the artistic vision of the artists. The reproduction of this reality of life through literature has the goal of influencing man by changing him into another, higher form of spiritual and life realisation. The problem of formation of assessment abilities in adolescents for deviations in behaviour through contemporary Bulgarian literature is relevant and insufficiently studied in our country from a pedagogical point of view. Based on an interpretive content analysis of interviews conducted with contemporary Bulgarian authors, summaries and trends about the state of the problem are presented.

Keywords: contemporary Bulgarian literature, formation of assessment abilities, behavioural deviations, interviewing of contemporary authors, interpretive content analysis

ВЪВЕДЕНИЕ

Произведенията на изкуството са отражение на реалния живот, но естествено пречупени през художественото виждане на творците. Пресъздаването на тази житейска реалност чрез литературата има целта да въздейства върху човека като го променя в друга, по-висша форма на духовна и жизнена реализация.

Проблемът за формиране на оценъчни способности у подрастващите за отклоненията в поведението чрез съвременната българска литература е актуален и недостатъчно изследван у нас от педагогическа гледна точка. Предполага теоретични и емпирични изследвания да се търсят в две направления: в сферата на методиката на обучението по литература и литературознанието и в сферата на теорията на възпитанието и превантивната педагогика. Прегледът на библиографските източници показва оскъден обем от теоретични и емпирични изследвания, които търсят пресечните точки между превантивната и корекционната педагогика и методиката на обучението по литература [1, 2, 3, 4, 5, 6].

В периода м. май – м. юни 2021 г. е проведено емпирично изследване от Даниел Полихронов. Използваният метод на изследване е интервюирането – „метод на устно емпирично събеседване“ [7], при който „интервюиращият в личен контакт с респондента поставя устни въпроси и получава устни отговори, като съхранява неутрална позиция по време на интервюирането и фиксира резултатите“ [8]. Проведеното интервю е свободно, с уеднаквена насоченост на въпросите и очакванията от отговорите. Интервюирани са: 5 съвременни автори на българска литература – Александра Георгиева, Весела Фламбурари, Лилия Рачева, Марин Бодаков, Теодора Вълева и Цвета Белчева, както и Валентина Стоева – главен редактор на сайт „Детски книги“ и председател на съвета на фондация „Детски книги“. Мненията на интервюираните относно функциите на съвременната българска литература за формиране на оценъчни способности у подрастващите за отклоненията в поведението са представени върху основата на качествен (интерпретативен) анализ.

ОТНОШЕНИЕ НА СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА ЗА ДЕЦА КЪМ ДЕВИАНТНОТО ПОВЕДЕНИЕ

Според естетическите закономерности литературата е отражение на живота и общуването с нея спомага за създаването на нова естетика. Тя променя и коригира несъвършенствата на личността с по-различни черти в поведението и характера. Литературните произведения не са самата реалност, но може да я променят като съдействат за формирането на оценъчни способности за отклоненията от социалните норми. Тези промени биха се отразили върху отделната личност и мястото ѝ в обществото, върху раждането на новия човек, приобщаването му към обществото и новия път, който за него ще бъде новият живот.

Съвременната българска литература също има отношение към девиантното – „най-малкото с това, че в отделните произведения главният герой често е нетипичен, отличаващ се на фона на останалите персонажи, дали с качества, поведение, черти на характера, понякога дори и с превес на негативните за сметка на позитивните такива“¹. Нещо повече, „девиантното стои в центъра на вниманието на литературата на всяка една епоха, именно защото тя има за цел да създаде у слушателя разбиране за правилно и неправилно, добро и лошо. Разбира се, това се случва от гледната точка на съответните за времето социални порядки, морал и развитие. Ако преди 100 години се е наблягало на ясното разграничение и противопоставянето на добър – лош, богат – беден, то сега по-скоро писателят въвежда герои, които олицетворяват пример за подражание и оставят възможност на читателя сам да прецени кой модел на поведение е правилен“².

„Девиациите в поведението на децата се дължат най-вече в пропуски в нравственото възпитание“ [9]. Девиантното поведение може да бъде положително или отрицателно, като в контекста на превантивната педагогика фокусът е върху отрицателното отклонение от моралните, културните, религиозните и други обществени норми. „Девиантното винаги трябва да се тълкува като нещо отрицателно, то може да се прояви и в конкретна ситуация, събитие, дори в обикновен момент от ежедневието, и в този смисъл, съвременните майстори на словото често залагат именно на това – да провокират, да подтикнат читателя към размисъл, да го накарат да се замисли над нещата, обрисувайки примерно един такъв характер или група характери, които са ярки, запомнящи се, даже скандални на моменти“³.

Девиантното заляга в различна степен във всяка една история – като различно, като интересно, като друго. Това е мнението и на Александра Георгиева⁴ – детски писател и учител в началния етап на основната образователна степен. Педагогическите наблюдения на писателката ѝ дават основание да направи следната класификация на литературните творби за деца съобразно връзката им с девиантното:

- „В литературата за съвсем малките читатели, които тепърва навлизат в света на книгите, то е представено като нещо различно и добро. Понякога е трудно да намериш път към такъв герой, понякога той изглежда твърде особено, но винаги краят е хубав. Децата нямат нужда някой да затваря поведението им в рамка. Те прекрасно усещат добрите герои“⁵.
- „В книгите за читатели между осем и четиринадесет години зад девиантното поведение винаги се крие история. Тези герои понякога са положителни, друг път – не. Но винаги има обяснение на техните постъпки, поведение и начин на живот“⁶.

„Българската литература за деца се обръща към различното, предимно в качеството му на нещо хубаво“, констатира Весела Фламбурари⁷. Именно в различното Теодора Вълева открива възможност за осмисляне и оценка на „добродетелите, които са изначално заложили в природата ни“⁸.

Този положителен поглед върху различията изисква внимателен подход от читателите. Акцент върху опасните последици от текстовете, създадени целенасочено да поучават читателя, поставя в интервюто си Весела Фламбурари⁹. Според нея тези последици може да бъдат открити в три насоки:

- Съзнателно подчертаване на проблема и противопоставяне на децата на „нормални“ и „различни“ („големи групи от деца изведнъж се оказват описани във въпросните дидактични книги и започват да чувстват, че живеят в някакво литературно гето. Тези „различни“ деца не искат да са различни! Всъщност живата истина е, че тези деца не са никак различни от всички останали деца, а са напълно съпоставими с тях“);
- Обезсилване на емоционалното въздействие на текста, като „се negliжира нуждата от пълнокръвни и истински литературно издържани книги за деца, които да вдъхновяват“, без да поучават целенасочено младите читатели.
- Масово отсъствие в съвременните български детски книги на „истински болните и страшни по своята същност проблеми (вече не само девиантни, а и откровено делинквентни) на съвременното общество“ поради страх от материализиране на тези девиации в поведението на подрастващите.

Съвременната българска литература, в частност – поезията („стихотворението“ – по оригинален цитат на Марин Бодаков¹⁰), се определя от поета журналист като „пространство на отклонението от норма-

та“. Поетът споделя още, че в текстовете му се сражават фикция и реалност, а „страничен ефект“ от това сражение е личната творческа свобода.

Девиантното поведение в съвременната българска литература не е адресирано активно по мнението на Валентина Стоева¹¹. Според детския литературен критик има и изключения от тази тенденция: „няколко са българските съвременни писатели, които си позволяват да представят агресивно поведение спрямо другия, агресия, измама и заблуждение с цел лична облага, употреба на забранени/психотропни вещества, нарушение на правилата. Най-често те залагат на динамични, предимно реалистични сюжети в романи за деца и тийнейджъри, които въздействат директно на читателите и им позволяват да съпоставят лесно своето поведение спрямо това на героите“. Като примери тя привежда литературните произведения: „Шантавия до шия“ на Радостина Николова, „Продавача на омраза“ на Слави Стоев и поредица от тийн романи, написани от Юлия Спиридонова – „Тина и половина“, „Графиня Батори“, „Макс“, „Кронос. Тоя нещастник“. Ключ към провокирания интерес у подрастващите според Валентина Стоева са директно поднесените проблеми, близките до разговорната реч на съвременните деца изразни средства, спестените хипербола, дидактично говорене, метафора. Изключения са образите на животни, използвани в книгата на Слави Стоев за представяне на „влиянието на омразата и интригите върху човешките отношения, които отключват отклонения в поведението“¹².

ФУНКЦИИ НА СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА ЗА ФОРМИРАНЕ НА ОЦЕНЪЧНИТЕ СПОСОБНОСТИ У ПОДРАСТАВАЩИТЕ ЗА ОТКЛОНЕНИЯТА В ПОВЕДЕНИЕТО

Общуването с литературата има изключително формиращ характер за формиране на личностното активно живеене и верния усет на подрастващите към света и обществото. Ролята на творческото въображение в художествената измислица очертава перспективата на въздействие върху постигането на промяна чрез приложението на различни коригиращи методи, форми и средства, прилагани и търсени в превенцията.

Върху основата на съдържателния анализ на резултатите от проведеното интервю, може да се направят следните препоръки, отнасящи се до изискванията за подбор на художествени подходи, средства и похвати за отражение в съвременната българска литература на проблема за формиране на оценъчни способности у подрастващите за отклоненията в поведението:

- „Литературата за най-малките е една от първите форми на общуване с изкуството“. Чрез нея детето създава „лични критерии за красиво и грозно, за лъжа и истина, за правилно и грешно, за лошо и добро“ и се запознава с „различните човешки характери. А чрез образите на героите могат и трябва да му бъдат казани сериозни и страшни истини за света на възрастните, в който самото дете живее“¹³.
- Избягване на снизходителното и пренебрежително отношение към детето¹⁴.
- Избягване на актуалните теми и директните поуки. „Ако робуваш само на „темата“, която си избрал, действията на героите ти стават неоправдани, защото се стремиш да извадиш поуката по темата и нищо друго. (...) Точно така научаваме децата си да не разсъждават и да не четат“¹⁵.
- Ценностите се възприемат не чрез нравоучителни поуки, а чрез личен пример¹⁶. До изводите и морала учениците трябва да достигнат сами. Така у тях ще се формират актуални и общочовешки качества като нравственост, справедливост, човечност, деликатно изискване за спазване на правилата, на неписаните закони на доброто, благоприличието и етикета [по 10]. „Ефективността от морализирането е ниска: малка е ползата от безкрайните указания“ [11].
- Евристичен и критичен подход по отношение на реципираната информация – „най-важното е децата да се научат сами да отличават вярната от невярната информация. Опитът ми показва, че това може да стане само чрез познанието. Колкото повече познания придобиват децата, толкова по-критични стават те по отношение на невярната или фалшива информация“¹⁷.
- Излизане извън пространството на битовите и натуралистични реалности чрез избягване на конкретизацията на факти и явления, които често „объркват емоционално децата, защото точните факти винаги са отражение на едно частно явление, а детето винаги възприема света обобщено“¹⁸.
- Значимост на връзката дете – измислен свят. Според Весела Фламбурари важно е „да се проследява как децата създават фантазното и как фантазното създава устои в техните души. Създаването на пълнокръвни и живи образи, подтиква самите деца към творчество, до което не са се докосвали“¹⁹.
- Диференциран творчески подход, съобразен с възрастта на читателите – „Малкият Никола или Емил от Лънеберя например вършат всичко с добри намерения, но понеже са още малки, понеже много неща не знаят и не умеят, добрите им намерения често се превръщат в бели. (...) При книгите за по-големи, за гимназисти например, отклоненията в поведението стават много по-големи и

причиняват много по-големи щети. Да си припомним само книгите на Робърт Кормие, на Кирстен Бойе или на Юта Трайбер²⁰.

- Диалогът. Те „не бива да бъдат оставени сами с книгата или с която и да е друга медия. С децата е нужно да се разговаря. Най-важното е да се води ДИАЛОГ с децата в семейството. А когато семейството не може да осигури това, замества го училището“²¹.
- Хуморът. В книгите за пакостници, които според Лилия Рачева са най-предпочитани както от децата, така и от авторите, се използва „предимно ситуационен хумор, който е най-достъпен за децата, особено когато става въпрос за ситуации, които са им познати от тяхното обкръжение“ [12]. Чрез хумора в стихотворенията на Виктор Самуилов се „дава значим подтик за осмислянето на лицемерието на възрастните и мнимите разлики между поколенията, както на езиковите игри на децата, хванати в престъпване на правилата“²². По този начин и Марин Бодаков обяснява как съвременната българска литература за деца съдейства за формиране на оценъчни способности за отклоненията в поведението у учениците в началния етап на основната образователна степен. Изборът на хумористичен подход при художественото изобразяване на девиациите е съобразен с възрастовите особености и сензитивността на развитието на читателите.
- Многообразието в литературните произведения стимулира формирането на емоционална интелигентност, комуникативноречевни умения и градивна ценностна система у учениците като предпоставка за правилно разграничаване на видовете девиации, проявени положително или отрицателно в поведението на отделни личности²³.
- Съобразено със съвременната социална действителност, така че в определени типажи или в определен тип поведение подрастващите да откриват черти от собствения си характер или да си обяснят поведението на околните²⁴. Като пример може да бъдат приведени споделените от Цвета Белчева мисли: „девиантното поведение се дължи преди всичко на социални обстоятелства като среда, в която расте детето, пример, който следва, настъпване на нещастни събития в семейството, ограничаващ развитието нисък социален статус или напротив — висок социален статус, който води до погрешни заключения у подрастващия и развиване на морал, почиващ на изкривени разбирания. Ето защо намирам за значително по-въздействащо върху подрастващите, когато героят с т. нар „девиантно поведение“ в хода на историята попадне в ситуация, която му помага да се промени, независимо от неговото минало и изградена ценностна система към момента. Децата трябва да знаят, че поведението е въпрос на личен избор, а не присъда“²⁵.
- Следване на световните тенденции за обхващане на „различното в целия му спектър“²⁶. Това определя българската съвременна литература като литература на приобщаването, разбирана като задължение, стремеж²⁷ или избор съобразно възрастта на читателите²⁸, макар и с констатирани известни „дефицити“ при реализиране на тези нейни функции²⁹. Валентина Стоева я определя като „литература на неутралността – в опита си да се харесат на родителите и на учителите, много от писателите създават неутрални текстове, които не казват нищо и не оставят у децата никакви чувства след прочита. Друг тип са силно дидактичните или силно патриотични текстове, които назовават детето читател или адресират теми, привлекателни за възрастните, но не и за подрастващите“³⁰.

Съотношението между реалното отразяване на белезите на девиантното поведение и художествената фантазия и въображението на твореца достига до личността, носител на това поведение. То може да бъде програмирано целенасочено за преодоляване на определени емоционални състояния и поведенчески прояви, отклоняващи се от обществените норми. В този случай въздействието на литературата върху личността може да бъде многопосочно.

„Опитът показва, че нравствените идеи, заложили в произведения за доброто и злото стават достояние на човека само тогава, когато те са достигнали до съзнанието му още в детска възраст“ [13]. „Душевият живот на детето не е райска градина, а е изпълнен с множество житейски задачи, които то трябва с оскъдния си опит да разреши. Тревожността, страхът са продукт на вътрешните нагонни напрежения или външни реални ситуации и са крайъгълен камък в детското порастване. Игра, страх, агресия са сложно преплетени в единна амалгама, която българският писател за деца е съпреживял в богато жанрово-образно многообразие“ [14].

„Умелото, адекватно на авторските нравствени послания, тълкуване на литературните факти от учителя би съдействало за оптимално използване на възможностите, които представя художественият текст за превантивна възпитателна дейност в 1.-4. клас. (...) Освен че се активизират основните психически процеси и се предизвиква съпреживяване, индиректно – чрез художествената образност авторът съдейства

за изграждането на нравствени и естетически критерии у учениците, за формирането на ценностна система“ [15]. Според Валентина Стоева „децата формират своите оценъчни способности чрез съпоставяне на различни поведенчески модели, чрез сравняване на противоположности. Когато те липсват, развитието на умение за оценка на девиантно поведение закърнява“³¹.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проблемът за функциите на съвременната българска литература за формиране на оценъчни способности за отклоненията в поведението на подрастващите синтетично обединява приложните полета на превантивната педагогика и методиката на обучението по български език и литература. Това налага необходимостта подготовката на специалистите за работа по превенция и корекция на девиантно и делинквентно поведение да бъде съобразена със съвременните иновативни форми на въздействие, чрез които литературата влияе върху поведението на личността.

Проблемът за формирането на оценъчни способности за отклоненията в поведението чрез съвременната българска литература може да обогати учебното съдържание по дисциплини, подготвящи специалисти за работа по превенция и корекция на девиантното и делинквентното поведение в ОКС „бакалавър“ (специалност Педагогика, профил „Превантивна и корекционна педагогика“; специалност Социални дейности, профили „Клинична социална работа“ и „Социална работа с деца“) и ОКС „магистър“ (магистърски програми „Педагогика на девиантното поведение“ и „Социална работа с деца и семейства“). Уточняването и разширяването на компетентностите на студентите, подготвяни за работа в сферата на превенцията и корекцията на девиантното и делинквентното поведение, има за цел да утвърди търсещия творчески подход при подбор и анализ на литературни произведения, които – четени, възприемани и интерпретирани – обогатяват знанията, уменията и отношенията на учениците, свързани с нравствените и естетическите ценности.

References:

1. Ivanova, N., Preventsiya na agresiyata sred detsata chrez sredstvata na hudozhestvenata literature, Preventsiya na agresiyata sred detsata, 2004, Sofiya, str. 306-310.
2. Terzieva, M., Strashnite istorii i literaturnoto obuchenie v I – IV klas, Preventsiya na agresiyata sred detsata, 2004, Sofiya, str. 192-199.
3. Ivanova, N., Vazmozhnosti za preventsiya na agresiyata i nasiliето sred detsata chrez obuchenieto po balgarski ezik I literature, Savremennata pedagogicheska realnost – rezultati i ochakvani postizheniya. Sbornik s materiali ot Natsionalna nauchno-prakticheska konferentsiya, 2010, Razgrad, str. 47-63.
4. Racheva, L. Golemite temi v detskite knigi. Izbrani statii, Sofiya, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2019.
5. Chernokozheva, R. Balgarskata literatura za detsa – psihoanalitichni i psihodramatichni prochiti. 90-te godini na XIX vek – 40-te godini na XX vek. Sofiya, Prosveta, 2019.
6. Georgieva-Teneva, O. Detskata literature I razhdaneto na lichnostta. Sofiya, IK „Petko Venedikov“, 2020.
7. Vasilev, D. Eksperimentalna pedagogika, Sofia, Daniela Ubenova, 2008, str. 211.
8. Gospodinov, B., Nauchnoto pedagogicheskо izsledvane. Metodologicheski, tehnologichni i metodicheski aspekti, Sofia, Univ. izdatelstvo „Sv. Kl. Ohridski“, 2016, str. 251.
9. Manasieva, T., Ot semeystvoto do vazpitatelnото uchilishte-internat, Sofiya, Sayuz na uchenite v Bulgariya, 2003, str. 20.
10. Nikolova, Y., Rolyata na semeystvoto za sahranyavane na natsionalnata identichnost spored studentite v konteksta na protsesite na globalizatsiya, Vzaymodeistvie na prepodavatelya i studentite v usloviyata na universitetskoto obrazovanie: teorii, tehnologii, upravlenie. Gabrovo, EKS-PRES, 2019, str. 632.
11. Smantser, A., E. Rangelova. Prevantivna pedagogika: metodologiya, teoriya, metodika. Gabrovo, EKS-PRES, 2011, str. 176.
12. Racheva, L. Golemite temi v detskite knigi. Izbrani statii, Sofiya, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2019, str. 229.
13. Atanasova, Y. Detstvoto – valshebstvo I otgovornost. Dobrich, Hay Print OOD, 2004, str. 46.
14. Chernokozheva, R. Balgarskata literatura za detsa – psihoanalitichni i psihodramatichni prochiti. 90-te godini na XIX vek – 40-te godini na XX vek. Sofiya, Prosveta, 2019, str. 134.
15. Ivanova, N., Prevantivna vazpitatelna deynost pri izuchavaneto na hudozhestven tekst v 1.-4. Klas, PPrevantivna pedagogika. Teoriya I praktika. Sast. I red. E. Rangelova, G. Petrov, T. Manasieva, B. Kriviradeva, Y. Ivanova, Gabrovo, EKS-PRES, 2005, str. 212-213.

(Endnotes)

1. Teodora Valeva – nepublikovano intervyu, provedeno ot Daniel Polihronov
2. Tsveta Belcheva – nepublikovano intervyu, provedeno ot Daniel Polihronov
3. Teodora Valeva – nepublikovano intervyu, provedeno ot Daniel Polihronov
4. Aleksandra Georgieva – nepublikovano intervyu, provedeno ot Daniel Polihronov
5. Pak tam
6. Pak tam
7. Vesela Flamburari – nepublikovano intervyu, provedeno ot Daniel Polihronov
8. Teodora Valeva – nepublikovano intervyu, provedeno ot Daniel Polihronov
9. Vesela Flamburari – nepublikovano intervyu, provedeno ot Daniel Polihronov
10. Marin Bodakov – nepublikovano intervyu, provedeno ot Daniel Polihronov
11. Valentina Stoeva – nepublikovano intervyu, provedeno ot Daniel Polihronov
12. Valentina Stoeva – nepublikovano intervyu, provedeno ot Daniel Polihronov
13. Vesela Flamburari – nepublikovano intervyu, provedeno ot Daniel Polihronov
14. Pak tam
15. Pak tam
16. Pak tam
17. Pak tam
18. Pak tam
19. Pak tam
20. Lilia Racheva – nepublikovano intervyu, provedeno ot Daniel Polihronov
21. Pak tam
22. Marin Bodakov – nepublikovano intervyu, provedeno ot Daniel Polihronov
23. Tsveta Belcheva – nepublikovano intervyu, provedeno ot Daniel Polihronov
24. Teodora Valeva – nepublikovano intervyu, provedeno ot Daniel Polihronov
25. Tsveta Belcheva – nepublikovano intervyu, provedeno ot Daniel Polihronov
26. Aleksandra Georgieva – nepublikovano intervyu, provedeno ot Daniel Polihronov
27. Teodora Valeva – nepublikovano intervyu, provedeno ot Daniel Polihronov
28. Tsveta Belcheva – nepublikovano intervyu, provedeno ot Daniel Polihronov
29. Marin Bodakov – nepublikovano intervyu, provedeno ot Daniel Polihronov
30. Valentina Stoeva – nepublikovano intervyu, provedeno ot Daniel Polihronov
31. Pak tam